

Československá táborová a vězenská próza

EVA KÚCHOVÁ (BRNO)

Key words: camp and prison prose, oral history, Czechoslovakia, Rudolf Dobiáš, Dušan Slobodník, Karel Pecka

Abstract: Czechoslovakia's Camp and Prison Prose

Literary works come from memories of political prisoners who spent their lives in concentration camps, the so-called Gulag, are still unexplored literary and aesthetic space. Camp and prison theme, which had been brought by Russian writer Alexander Solzhenitsyn, even today is still actual by its message addressed for present and future. Undeniable fact remains, that in the world of literature we cannot find of the kind, what would have been possible to compare to all Russian camp literature. Notwithstanding this type of literature is only Russian - made phenomenon, even though we can find it more or less in the other national literatures.

World of camps and prison, to which were inserted opponents of communist regime, becomes the theme of literary form also for various political prisoners in the former Czechoslovakia. Their own experiences and sufferings become the base for interpretation of historical event outlived often by author non-writer. Memories and experiences from the time spent in the concentration camps, prisons and exiles brought all those, who survived. They brought them to a new life and many of them tried to truly remember by the reconstruction of their memories and writing their memories, personal confessions, authentic reproduced testimonies and evidences.

We focus in short on the representative part of individual, life, historical and social aspects of camp and prison prose and primarily we paid attention on literary impersonation of life of a tort punished in the settings of prison and camps on the territory of former Czechoslovakia and Soviet Union, where the authors like Rudolf Dobiáš, Dušan Slobodník, Karel Pecka survived the time of their life and which they portrayed in their own literary works.

Kľúčové slová: táborová a väzenská próza, oral history, Československo, Rudolf Dobiáš, Dušan Slobodník, Karel Pecka

Literárna tvorba rodiaca sa zo spomienok politických väzňov je doposiaľ stále neprebádaným literárno-estetickým priestorom. Téma, ktorú svetu priniesol ruský spisovateľ Alexander Solženicyn, ani v súčasnosti nestratila na svojom význame odkazom adresovaným pre prítomnosť a budúcnosť. Nepopierateľným faktom ostáva, že v svetovej literatúre nie je nič také, čo by bolo možné svojím rozsahom porovnať s celou ruskou táborovou literatúrou. I keď je táto literatúra výsostne ruským fenoménom, napriek tomu ju vo väčšej či menšej miere nachádzame aj v iných národných literatúrach.

Svet táborov a väzení, do ktorého boli nespravodlivo umiestňovaní oponenti komunistického režimu, sa stal námetom literárneho stvárnenia aj pre mnohých politických väzňov v bývalom Československu. Vlastná skúsenosť a utrpenie sa stali základom pre zachytenie očitých udalostí prežitých mnohokrát i autorom–nespisovateľom. Spomienky a zážitky z čias strávených v koncentračných a nápravno-pracovných táboroch, väzeniach a vyhnanstvách si priniesli všetci tí, ktorí prežili. Odniesli si ich do *nového života* a mnohí sa snažili na ne verne rozpamätať pri rekonštrukcii svojej pamäte a písaní svojich spomienok, osobných spovedí, autenticky reprodukovaných svedectiev a výpovedí zachytávajúcej skutočnosť.

Našu pozornosť sme len v krátkosti upriamili na reprezentatívny prierez individuálnych, životných, historických a spoločenských stránok táborovej prózy a obrátili sme pozornosť najmä na literárne stvárnenie života nespravodlivo súdených a potrestaných v prostredí väzení a táborov na území bývalého Československa a Sovietskeho zväzu, kde čas svojho života prežili a ktorý literárne zobrazili spisovatelia ako Rudolf Dobiáš, Dušan Slobodník a Karel Pecka.

Vo všeobecnosti môžeme o tomto type literatúry povedať, že je žánrovo zastúpený prózou, ale nie v typickom zmysle slova. Nadovšetko tu dominuje autenticita zážitku autora, jeho výpoveď o osobných skúsenostiach a tragédiách v obrazoch trpiacich ľudí, postihnutých rovnakým osudom. Ide o akúsi zvláštnu formu historického rozprávania, tzv. *oral history* so známami autobiografických, dokumentárnych a historických prvkov, v ktorom vypovedajúcou i zaznamenávajúcou osobou je autor v úlohe hlavného protagonistu.

Povinnosť vypovedať pravdu sa stala akýmsi morálnym dlhom pre všetkých spisovateľov táborovej literatúry, ktorí sa v prvom rade snažili prostredníctvom nej podať dôkazy a fakty pre tých, ktorí prežili, ale záro-

veň na seba prebrali povinnosť povedať pravdu o tých, ktorí zahynuli. Mená a osudy obetí tak zostali pre ďalšie generácie zachované vďaka týmto zaznamenaným spomienkam.

„Dobrovoľne som si zvolil svoj údel – premeniť osudy tých ľudí na osudy literárnych postáv, pokúsiť sa zachovať ich pri živote, lebo mnohé z nich rastú do polohy mýtu či povesti. Viera ľudí by v tomto mojom úsilí bola nedostatočná. Preto v sebe generujem vieru vo vyšší zmysel ľudského utrpenia a akýsi inštinkt ma ubezpečuje, že som takpovediac na stope pravde, ktorú sa usilujem objaviť a zmocniť sa jej“ – povedal spisovateľ Rudolf Dobiáš, ktorý priniesol snáď najvýraznejšie literárne svedectvo o represáliách stalinskej éry na Slovensku. Ako „triedny nepriateľ“ bol za protištátnu činnosť odsúdený v roku 1953 na 18 rokov väzenia. Po siedmich rokoch strávených v jáchymovských uránových baniach sa v roku 1960 na základe politickej amnestie vrátil na Slovensko, ale jeho ďalšia existencia bola poznačená atribútom politického väzňa a triedneho nepriateľa komunistického režimu.

Až po páde komunistického režimu v roku 1989 začal Dobiáš písať knihy, v ktorých sa ponoril do svojej táborovej a väzenskej minulosti, pustil sa do hĺbkového prieskumu človeka, do krutých dejín, do obrazov politického násillia a tragických osudov ľudí. Ako spisovateľ ostal verný skutočnosti, ktorú pretavil do príbehov literárnych, umeleckých, zovšeobecňujúcich.

Jeho prvý text o pofebruárovom období s názvom *Svedectvo troch krízov* je dokumentárnym svedectvom o vykonštruovanom komunistickom procese a o smrti jeho troch spolužiakov z gymnaziálnych čias. Nasledujú knihy ako *Temná zeleň*, *Tajní ľudia*, *Zvony a hroby*, kde ústrednou témou bola téma *o nezabúdaní a odpustení*, čím Dobiáš významne obohatil súčasnú slovenskú literatúru, nanovo zvýraznil jej humanistickú tradíciu a vytvoril dramatický a umelecky sugestívny obraz temných stránok slovenských dejín 20. storočia. „*Jeho diela možno oprávnene označiť za literárno-dokumentárne svedectvo o neľudskosti komunizmu, aké svetu predstavil A. Solženicyn.*“¹

Umelecká hodnota literárnej prózy s táborovou tematikou je spätá so skutočnosťou vypovedaného obsahu a so stanoviskom autora. Za základný prvok táborovej literatúry sa považuje fakt, ktorý nie je len údajom autorom v nezmenenej forme „prepísaným“ do textu. Fakt sa zhost'uje úlohy dotvorenia celkového pohľadu na vec ako udalosť. V ňom je zachytená nielen autentickosť udalosti, ale aj osobný dojem a zážitok, autentickosť autorského postoja i samotného výpovedného aktu. V táborových

¹ BALÁŽ, Anton: *Solženicyn v našej pamäti*. In: Pamäť národa, s. 100.

spomienkach ide však najmä o opis vlastnej skúsenosti, snaha napísať svoju vlastnú históriu.

Autori, pre ktorých sa svet táborov a väzení stal cieľom ich tvorivého záujmu, chceli vypovedať skutočnú pravdu a nemali v úmysle fikciou vytvoriť nový svet od základu. Usilovali sa o tejto realite podať verifikované a verifikovateľné svedectvo. Rekonštrukčný proces zakladali na fakte dokumentárneho charakteru a potvrdzovali ho kontinuálne v celom procese tvorby. Osobitnou estetikou a špecifickou poetikou rekonštruovali udalosti pri zachovaní historickej a literárno-umeleckej pravdy.

Priblížime si spomienkovú knihu s názvom *Paragraf: polárny kruh* (1991) spisovateľa Dušana Slobodníka ako predstaviteľa slovenskej táborovej, resp. koncentračnickej prózy². Svojou knihou priniesol dramatický úsek zo svojho života prežitý v stalinskom gulagu a zároveň fakty o zločinoch stalinského politického režimu, ktoré mal možnosť sám zažiť v rokoch 1945–1953 v nápravno-pracovných táboroch za polárnym kruhom na severe ZSSR.

Dielo predstavuje svojrázny pohľad na stalinský represívny systém, najmä na tú oblasť, ktorá bola spätá s teóriou a praxou vtedajšieho väzenského systému. Slobodníkove spomienky sú časovo ohraničené rokmi 1945–1953. Autor kládol dôraz na časovú a faktografickú platnosť svojej výpovede, na ktorú čitateľa upozornil a ktorú má mať čitateľ vždy na pamäti, aby si nestotožňoval minulé s dnešným.

Žánrovo sa rozhodol pre písanie spomienkovej prózy. Pravdou je, že medzi jeho pobytom v táboroch a písaním spomienok prešlo viac ako štyridsať rokov, a taktiež, že žiaden dialóg, ak nie je okamžite zaznamenaný na papieri, nemôže byť o niekoľko rokov reprodukován vo svojej konkrétnej podobe, napriek tomu sa pohrúžil do minulosti s jasným predsavzatím: *nefabulovať, nevŕšiť vymyslené hrôzy a ťažkosti*³. Sám priznal, že si nikdy o minulosti nerobil záznamy, preto musel loviť v pamäti, oživiť si mená, udalosti a časové konkrétosti, čo sa mu nie vždy podarilo. Ale jeho jediným vnútorným príkazom bolo písať pravdu.

Mená svojich žijúcich priateľov, s ktorými zdieľal väzenský a táborový osud uviedol len v skrátenej podobe z dôvodu rešpektovania práva na súkromie. Celým menom uviedol len tých, ktorí umreli vo väzení, v tábore alebo po návrate do vlasti. Predovšetkým práve týmto zomrelým chcel autor prostredníctvom vlastnej spomienkovej výpovede vzdať úctu.

² Koncentračnicka próza – zaužívaný termín slovenských spisovateľov v 60. rokoch 20. storočia.

³ SLOBODNÍK, Dušan: *Paragraf: Polárny kruh*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1991, s. 8.

Ide o nerozsiahle rozprávanie autora, ktorý popisuje svoj životný údel, na základe ktorého sa ocitá na rôznych miestach v stalinských táboroch na severe ZSSR. Do samotného deja vstupujeme v prvej kapitole s názvom *Začiatok dlhej cesty*, keď autor–rozprávač autenticky opisuje vlastné zatknutie v marci 1945, deportáciu do sídla oddelenia sovietskej kontrarozviedky SMERŠ na slovenskom území. Tu počas nočných výsluchov hlavný hrdina priznáva všetky objektívne fakty o tom, ako sa dostal na základe povolávacieho lístka do vojenskej školy, organizovanej Hlavným veliteľstvom Hlinkovej mládeže, kde sa dozvedá o skutočnom zameraní výcviku (partizánsky boj na území obsadenom „nepriateľom“ t. j. Sovietskou armádou a slovenskými jednotkami) a že toto zistenie spôsobilo jeho rýchly odchod z výcviku. Napriek absencii objektívnej viny, ktorú napokon potvrdil aj Najvyšší súd ZSSR, keď autorovi v roku 1960 z dôvodu absencie skutkovej podstaty trestného činu udelil rehabilitáciu, dostal sa do nezastaviteľného víru udalostí, ktoré sa už ničím nedali zvrátiť. Na nedobrovoľný pobyt v táboroch bol vojenským tribunálom odsúdený na 15 rokov. Z nich v gulagoch za polárnym kruhom prežil takmer 9 rokov. Pre Slobodníka to boli roky hladu a utrpenia, neľahkého života, neľudských podmienok, nespravodlivosti politického systému, kde všetci väznení mali len jeden osud. Napriek všetkému, čo v Sovietskom zväze, teda v gulagoch prežil, Slobodník priznáva, že na Rusov nezanevrel: „*Mal som a mám rád ruských (ukrajinských, bieloruských...) ľudí. Stretol som sa – hovorím o celom väzenskom pobyte – so sociologicky reprezentatívnu vzorkou sovietskych občanov. Nestotožňoval som a nestotožňujem zločiny, spáchané mocenskou klikou, s národom, s ľuďmi. Dobrotu a žičlivosť týchto ľudí, slovansky blízku, nezištnú a veľkorysú som si overil v naozaj krízových životných situáciách a nemienim sa svojho postoja k nim vzdať – napokon, nik ma k tomu nenútil, bolo a je to moje presvedčenie. Ak utrpenie niečo človeka naučí, tak aj to, že v živote nehodno byť konjunkturalistom. Držal som sa a aj držím tejto životnej skúsenosti.*“⁴

V centre Slobodníkovej pozornosti stoja predovšetkým spoluväzni, ich sociálny pôvod, zamestnanie, vlastnosti a prejavy v extrémnych podmienkach severskej ruskej zimy a vysilujúcej práce. Práve od nich sa autor dozvedá mnohé udalosti a fakty zo života Sovietskeho zväzu v tridsiatych, štyridsiatych a sčasti aj päťdesiatych rokoch 20. storočia.

Nezanedbateľným sa javí ten fakt, že autor svoje spomienky doplnil po štyridsiatich rokoch o znalosti, skutočnosti a informácie z doby, v ktorej knihu písal. Práve táto skutočnosť mu značne pomohla ozrejmiť a vysvetliť ním prežitú, absurdnú realitu z väzenských a táborových rokov.

⁴ Tamže, s. 36.

Slobodníkovce spomienky na väzenské a táborové roky priniesli na jednej strane nevšedné svedectvo o samotnom autorovi a na druhej strane svedectvo o období poznačenom neľudskosťou moci a potlačovaním pravdy. Autor napriek tejto skutočnosti zostal osobnosťou, ktorá si navzdory strate slobody zachovala svoje sny a túžby o slobode, ľudskosti a láske.

Ďalším predstaviteľom táborovej prózy je českým spisovateľ, básnik, politický väzeň, disident Karel Pecka, prezývaný aj český Solženicyn. Po roku 1969 sa zaradovoval k nevydávaným autorom a jeho diela boli publikované iba v samizdatoch a v zahraničí. U nás knižne až po roku 1989.

Knihy Karla Pecku otvorene pomenovávali realitu, o ktorej sa dovtedy nesmeli písať. Väčšinou boli orientované na väzenskú a táborovú tematiku a pre svoj obsah, ktorý je naplnený mimoriadnymi životnými peripetiami odohrávajúcimi sa v extrémnych podmienkach osobnej a spoločenskej neslobody, sa stali reflexiou 50.–80. rokov 20. storočia v Československu.

Rovnako ako už spomínaní spisovatelia, aj Karel Pecka čerpal námet zo svojho života, z vlastných zážitkov, z reality, ktorú prežil sám počas rokov väzenia a táborového pobytu. Aj z tohto dôvodu sú jeho prózy preplnené autobiografickými rysmi.

Peripetie Peckovho života sa začali v roku 1949, keď bol zatknutý a odsúdený k jedenásťročnému väzeniu pre údajnú velezradu, rozširovanie protištátnych tlačovín a za pokus o nelegálne prekročenie štátnych hraníc. Trest si odpykával v najtvrdších podmienkach československých trestných pracovných táborov v uránových baniach v Kladne, Jáchymove a Příbrami. V nich tajne písal a s pomocou civilných zamestnancov sa mu podarilo prepašovať väčšinu poviedok, ktoré neskôr vydal pod názvom *Na čo umierajú muži*.

Základnou témou Peckovej prozaickej tvorby, s ktorou začal v polovici 60. rokov 20. storočia, je osud ľudí väznených po roku 1948, ktorí denne odolávajú politickým tlakom vtedajšieho systému. Hlavnými hrdinami prvých Peckových väzenských poviedok a próz, do ktorých zaradujeme napr. *Úniky* (Praha 1966), *Na čo umierajú muži* (Praha 1965), *Hra na bratrství* (Praha 1968), sú vytrvalí jedinci, ktorí vďaka svojej mravnej sile dokážu zdolať problematické situácie, aj keď im ide vo väzení a v tábore o život. Konfrontácia osudov väznených jedincov a života mimo väzenia a tábora sa stáva osou autobiografických románov *Veliký slunovrat* (Praha 1968) a *Motáky nezvěstnému* (Toronto 1980, Brno 1990).

Práve posledne spomínaný román *Motáky nezvěstnému* sa považuje za jedno z najlepších diel zo života a o živote politických väzňov. Ide o dvojzväzkovú autobiografickú spomienkovú románovú kroniku, ktorú Karel Pecka písal od februára 1975 do mája 1978. Román–kronika sa opiera

o autorove autentické zážitky, keď bol v roku 1949 zatknutý a odsúdený k jedenásťročnému väzeniu pre už spomínanú údajnú velezradu, za rozširovanie protištátnych tlačovín a pokus o nelegálne prekročenie štátnych hraníc.

Román má dve časti: *Cesta ke dnu* (prvá časť písaná od februára 1975 do februára 1976) a *Cesta jinam* (druhá časť písaná od augusta 1976 do mája 1978). Každý diel je rozdelený na 3 časti podľa miesta autorovho pobytu – I. 1. *Cesta ke dnu*, 2. *Mayrau*, 3. *Svornost* a II. 1. *Nikolaj*, 2. *Elko*, 3. *Bytíz*.

V prvej kapitole pod rovnomenným názvom ako prvá časť *Cesta ke dnu* vstupujeme do deja, kde asi dvadsaťročný Vilém Svoboda (autor) je spolu so svojimi tromi kamarátmi v zinscenovanom súdnom procese odsúdený za vydávanie ilegálneho časopisu k jedenásťročnému väzeniu.

Po takmer ročnom pobyte v tábore v Kladne s miernym režimom je prevezený do uránových baní v Jáchymove. Prechádza cez tábory Rovnost, Svornost a Bratrství, kde pracuje v rôznych profesiách. Počas týchto pobytov zažíva hlad, zimu, nedostatok spánku, teror dozorcov, nenávisť kriminálnych väzňov, udavačstvo a svojvôľu veliteľov. Niekoľkokrát sa v zostrených podmienkach väzenia a pri práci v uránových baniach ocitá blízko smrti. Autor často vedie filozofické úvahy: „*Věci musí mít cenu, aby stáli za to. Aby stálo za to je mít. Vztahy mezi lidmi mají tu hodnotu, kterou do nich jeden každý ze zúčastněných vloží. Větší dosáhnout nemožou, odnikud nelze načerpat něco navíc.*“⁵

Spomienky hlavného hrdinu často začínajú ako list neznámemu adresátovi (moták nezvestnému), ktorému autor nedal konkrétnu podobu, ale predstavuje si ho v podobe akejsi nadradenej morálnej autority, ktorá bude schopná posúdiť mravný charakter ľudského konania. Práve utiekanie sa k takejto Vis major – Bohu v hlavnom hrdinovi posilňuje vytrvalosť prežiť otravné podmienky väzenia, strach zo smrti a dodáva mu silu prežiť.

Motáky nezvestnému podobne ako iné spomínané prózy s táborovou tematikou zachytávajú autentické osobné skúsenosti s komunistickým väzením a tábormi v bývalom Československu a Sovietskom zväze. Autori ako Dobiáš, Slobodník a Pecka sa snažili čo najvernejšie zvečniť množstvo reflektujúceho materiálu, ktorý by s odkazom na čas, miesto a konkrétnych ľudí nezamlčoval žiadnu informáciu o ťažkej dobe, aby demonštroval politické, morálne a estetické princípy a presvedčenia, poukázal na nezvratné zmeny, ktoré nastali v spoločnosti a vo vedomí uväzneného človeka a v neposlednom rade, aby upriamil pozornosť na osud, ktorý sa nevyspytateľným spôsobom zahral s každým z nich.

⁵ PECKA, Karel: *Motáky nezvestnému*. Brno, Atlantis 1990, s. 163.

